

Oltari zagrebačke katedrale izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa u službi „jedinstva i čistoće stila“

Irena Kraševac

Irena Kraševac
Institut za povijest umjetnosti
<https://orcid.org/0000-0002-0494-3757>
ikrasevac@ipu.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received: 9. 7. 2024

UDK: 73.035:[27-526.2(497.5 Zagreb)“18“
72 Bollé, H.

DOI: <https://doi.org/10.17018/portal.2025.14>

SAŽETAK: U skladu s neogotičkom obnovom, zagrebačka je katedrala dobila novi glavni oltar i sedam bočnih, izrađenih prema nacrtima graditelja katedrale / *Dombaumeistera* Hermana Bolléa. Novi se oltari podižu kao zaklade nadbiskupa i crkvenih dostojanstvenika, poštujući dijelom dotadašnju tradiciju i prilagođavajući se ikonografiji 19. stoljeća, koja uvodi nove liturgijske propise i kanonizira nove svece. Bolléovi nacrti za glavni oltar iz 1884., oltare sv. Petra i Pavla i sv. Josipa iz 1886., oltare sv. Ladislava i Stjepana i sv. Marije iz 1887., oltar sv. Jeronima iz 1889. i naposljetku oltar sv. Ćirila i Metoda iz 1901. godine, vrlo detaljno i crtački izvrsno izvedeni u tehnici tuša i olovke na papiru, važna su dokumentacija o oltaristici 19. stoljeća. Najvažniji preduvjet za njihovu izradu u Zagrebu stečen je osnutkom Obrtne škole 1882. godine, kao prvoga stručnog učilišta u zanatskim umjetničko-obrtnim vještinama, čiji su nastavnici i majstori izveli stilski ujednačen ansambl od osam žrtvenika.

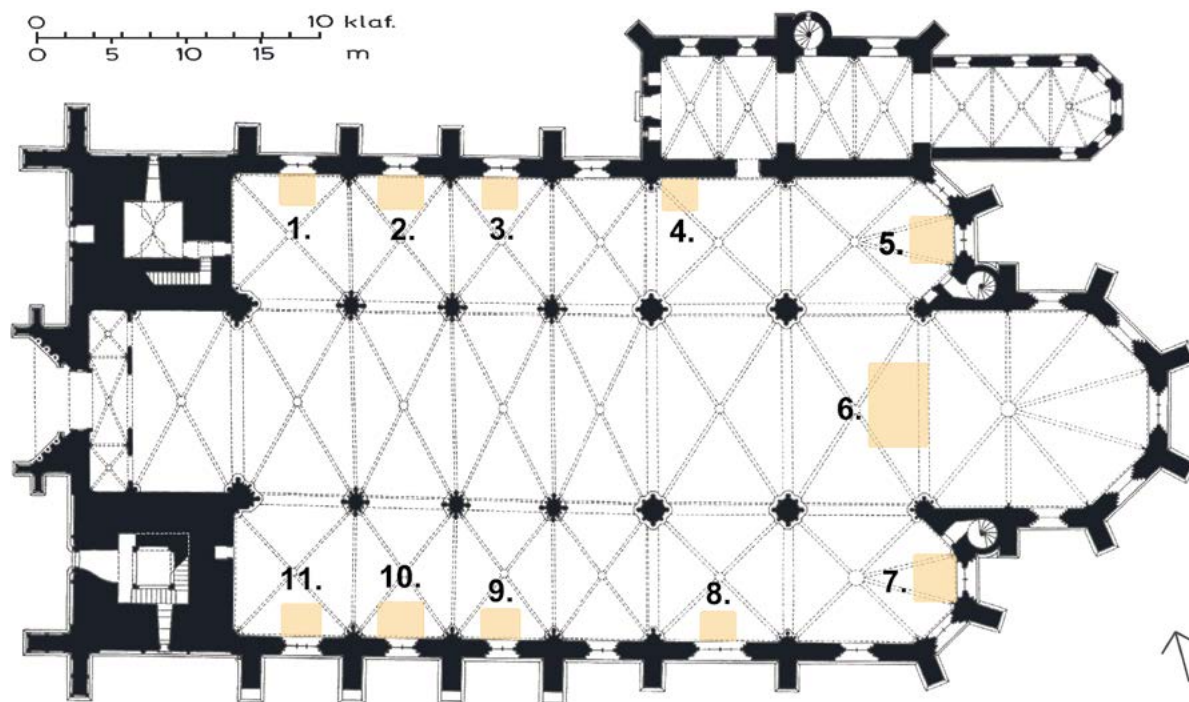
KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, 19. stoljeće, Herman Bollé, Obrtna škola, historizam, neostilski oltari, sakralna skulptura

U skladu s neogotičkom obnovom, zagrebačka katedrala dobila je novi glavni oltar i sedam bočnih, izrađenih prema nacrtima graditelja katedrale / *Dombaumeistera* Hermana Bolléa.¹ Dotadašnji, većinom barokni oltari koji su bili smješteni uza stupove po sredini crkve do velikoga potresa 9. studenoga 1880. godine, morali su biti uklonjeni iz konstruktivnih i statičkih razloga, dok su visoki oltari uza sjeverni i južni zid maknuti jer su zaklanjali gotičke prozore koji su tijekom obnove otvoreni u punoj visini. Za većinu baroknih oltara nađen je smještaj

po crkvama Zagrebačke nadbiskupije.² Od premještanja u druge crkve ostali su pošteđeni jedino niži kameni oltari Posljednje večere uz sjeverni zid bočnog broda te oltari sv. Luke i sv. Marije Pomoćnice uz južni zid bočnog broda, koji su bili dio crkvenoga inventara prije potresa i neogotičke obnove. Ukupno je prema idejnoj zamisli i nacrtu Hermana Bolléa, a u izvedbi majstora Obrtne škole, podignuto osam oltara: glavni, tri u sjevernom, dva u južnom brodu i dva u apsidama, što s tri postojeća barokna oltara čini ansambl od jedanaest žrtvenika u prostoru crkve (sl. 1). U ovom su članku revidirane i

¹ Temom Bolléovih oltara na području sjeverozapadne Hrvatske, pa tako i oltarne opreme zagrebačke katedrale, iscrpno se bavila autorica ovoga članka u svojim prijašnjim radovima na koje se referira i ovaj tekst. Vidjeti: KRAŠEVAC, 2005; KRAŠEVAC, 2006, 453–466; KRAŠEVAC, 2007, 43–57; KRAŠEVAC, 2007a, 221–240; KRAŠEVAC, 2022, 409–429. Vidjeti također tekst Irene Kraševac „Oltari izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa“ (poglavlje 8.2.1.3.), u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 829–843.

² DOBRONIĆ, 1991, 47–60; ŠOUREK, 2016, 162; ZAJEC, 2016, 191. Na tlocrtu katedrale, koji je prema narudžbi biskupa Maksimilijana Vrhovca izradio geometar Franjo Klobučarić potkraj 18. stoljeća, zabilježeno je 29 oltara. Kolorirani crtež na papiru signiran *Delineavit Franciscus Klobucharich Geometra* čuva se u Riznici zagrebačke katedrale.

1. Zagrebačka katedrala, tlocrt s rasporedom oltara nakon obnove koju je proveo Herman Bollé: 1. Oltar svetih Petra i Pavla; 2. Oltar svetih Ćirila i Metoda; 3. Oltar sv. Josipa; 4. Oltar Posljednje večere; 5. Oltar svetih Stjepana, Ladislava i Emerika; 6. Glavni oltar Bl. Dž. Marije; 7. Oltar Majke Božje Kraljice; 8. Oltar sv. Luke; 9. Oltar sv. Jeronima; 10. Oltar Svetog Križa; 11. Oltar sv. Marije Pomoćnice (planoteka IPU-a)

Zagreb Cathedral, floor plan with layout of altars after renovation carried out by Herman Bollé: 1. Altar of Sts Peter and Paul; 2. Altar of Sts Cyril and Methodius; 3. Altar of St Joseph; 4. Altar of the Last Supper; 5. Altar of Sts Stephen, Ladislaus and Emeric; 6. High altar of the Blessed Virgin Mary; 7. Altar of the Queenly Mother of God; 8. Altar of St Luke; 9. Altar of St Jerome; 10. Altar of the Holy Cross; 11. Altar of St Mary, Help of Christians (IPU Architectural Plans, Drawings and Records Collections)

objedinjene dosadašnje spoznaje o Bolléovim oltarima u katedrali na temelju arhivskih izvora i dosadašnje literature, pojašnjena njihova stilsko i ikonografska rješenja te razjašnjeno autorstvo izvedbe pojedinih dijelova koji čine cjelinu oltarne kompozicije.

Kontekst nastanka Bolléovih oltara

Željka Čorak tumači Bolléovu koncepciju izbacivanja baroknih oltara kao rezultat njegove „stilske volje“ i težnje za doživljajem čiste proporcije prostora. Herman Bollé nije interijer crkve doživljavao „kao hranište pojedinačnih umjetnina ni povijesnih svjedočanstava. Oprema crkve svedena je na minimum [...], a njegov prostorni zahtjev bio je zahtjev za simultanim doživljajem: prostor u kojem je zbivanje ritam, a duša svjetlost.“³ Izbacivanje baroknih oltara iz katedrale i njihovo nadomještanje neostilskim oltarima također je potvrda čvrstog uvjerenja toga arhitekta o postizanju „jedinstva i čistoće stila“ kao jednog od temeljnih postulata u umjetnosti 19. stoljeća,⁴ a u prilog tome išli su i naručitelji koji su zahtijevali „gotičko i

ново“.⁵ Pri tome je znatan utjecaj imao đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, koji izričito traži izbacivanje sve barokne opreme i izradu nove, prilagođene stilskom jedinstvu (neo)gotičkog stila.⁶

Novi oltari podižu se kao zaklade nadbiskupa i crkvenih dostojanstvenika, poštujući dijelom dotadašnju tradiciju i prilagođavajući se ikonografiji 19. stoljeća, koja uvodi nove liturgijske propise i kanonizira nove svece. Oltari Blažene Djevice Marije i svetih ugarskih kraljeva Ladislava i Stjepana posvećeni su titularima prvostolnice, a reprezentirali su ih i barokni oltari iz radionice Ivana (Johannesa) Komersteinera koje su zamijenili. Novi oltar sv. Jeronima također je nadomjestio dotadašnji barokni žrtvenik Sebastijana Petruzzija posvećen tome svecu. Glasoviti barokni mramorni oltar Svetog Križa, rad Francesca Robbe, nadomješten je neostilskim oltarom istoga titulara, kojega u svim segmentima izvedbe odlikuje kvaliteta i majstorstvo izrade te je dostojan predstavnik vremena u kojem je nastao. Uz oltare posvećene sv. Josipu, svetim apostolima

3 ČORAK, 1988, 148.

4 Opširnije o sakralnoj umjetnosti 19. stoljeća i regotizaciji crkava vidjeti: KRAŠEVAC, 2005.

5 ČORAK, 1988, 290.

6 DAMJANOVIĆ, 2013, 166, prema članku Josipa Jurja Strossmayera, Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj, *Katolički list* (Prilog), 36, 3. 9. 1874., 1–8.

Petru i Pavlu, u katedrali se podiže i oltar novih titulara, svetih Ćirila i Metoda, koji iskazuju nacionalnu i slavensku težnju u skladu s duhovnom klimom i političkim uvjerenjem koje u to vrijeme predvodi biskup Strossmayer.⁷

Autorstvo Hermana Bolléa kao isključivog projektanta oltara zagrebačke katedrale potvrđuju sačuvani signirani i datirani nacrti za pojedine oltare koji se danas čuvaju u Riznici zagrebačke katedrale i Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Zbirku građevinskih nacrtu u tadašnjem Dijecezanskom muzeju inventarizirao je Kamilo Dočkal i objavio u *Vijestima Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske*.⁸ U tom su inventaru popisani i brojni Bolléovi nacrti za crkve i oltare, pa tako i za katedralne žrtvenike, od kojih su neki prvi put prikazani javnosti na izložbi *Herman Bollé*, održanoj u prosincu 1976. u Muzeju grada Zagreba i na izložbi *Riznica Zagrebačke katedrale*, 1983. godine u Muzejskom prostoru.⁹

Bollé je kao poznavatelj brojnih obrtnih tehnika vladao podjednako invencijom i tehničkom vještinom, zahvaljujući čemu je mogao suvereno pratiti i zahtjevnju arhitekturu katedrale i njezino opremanje do najsitnijih detalja dekorativne opreme. Njegovi nacrti za glavni oltar iz 1884., oltare sv. Petra i Pavla i sv. Josipa iz 1886., oltare sv. Ladislava i Stjepana i sv. Marije iz 1887., oltar sv. Jeronima iz 1889. i naposljetku oltar sv. Ćirila i Metoda iz 1901. godine, vrlo detaljno i crtački izvrsno izvedeni u tehnici tuša i olovke na papiru, važna su dokumentacija o oltaristici 19. stoljeća. Na temelju Bolléovih nacrtu, izradu prvih oltara odobrilo je *Društvo za dogradjenje prvostolne crkve* na sjednici u siječnju 1887.,¹⁰ a najvažniji preduvjet za njihovu izradu u Zagrebu stečen je osnutkom Obrtne škole, kao prvoga stručnog učilišta u zanatskim umjetničko-obrtnim vještinama.

Izvedba oltara

Oltari su u pravilu djela većeg broja umjetnika i/ili obrtničkih majstora, od kojih izdvajamo projektante i graditelje oltarne arhitekture, kipare i drvorezbare koji izvedu skulpturalnu i ornamentalnu dekoraciju te polikromatore i po-

zlatare. Kako je istaknula Željka Čorak, „funkcija katedrale u devetnaestostoljetnom Zagrebu bila i funkcija rasadišta oblikovne kulture“.¹¹ Poznato je da je obnova zagrebačke prvostolnice ponajprije potaknula osnivanje „katedralne klesarne“ u neposrednoj blizini uz sjeverni bedem,¹² no vrlo je brzo bila otvorena Obrtna škola sa svim odjelima koji su trebali poslužiti „domaćoj proizvodnji“.¹³ Na temelju naredbe Zemaljske vlade 9. listopada 1882., dobivena je dozvola za osnutak Obrtne škole u Zagrebu, čiju su potrebu uvidjeli i svojim zalaganjem realizirali tadašnji predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Ivan Vončina i zagrebački (grado)načelnik Josip Hoffman. Školom je u početku upravljao direktorij koji su činili Iso Kršnjavi, Eduard Suhin i Herman Bollé. Jedan od prvih odjela koji je škola pokrenula bio je upravo Odjel kiparstva, i to na dva temeljna područja kiparske izobrazbe, modeliranju i klesarstvu. U kiparskom su odjelu kao nastavnici zaposleni Dragutin Morak¹⁴ za modeliranje i Ignjat Franz¹⁵ za klesarstvo. Obojica su radno iskustvo stekli u Beču, koji je u drugoj polovici 19. stoljeća bio izuzetno živo graditeljsko i umjetničko središte, u kojem je podizana reprezentativna arhitektura javne namjene, a u Zagrebu

11 ČORAK, 1988, 148.

12 Važnost pokretanja klesarske radionice u neposrednoj blizini katedrale, po uzoru na srednjovjekovne *Bauhütte*, prepoznata je još u vrijeme početka radova na obnovi katedrale prije velikoga potresa 1880. godine. „Klesarna“ je otvorena u listopadu 1879. pod stručnim nadzorom poslovođe Emanuela Zelinke, klesara iz Moravske. Zelinka je nakon otvorenja Obrtne škole 1882. na njoj kratko podučavao jer je preminuo 1883. godine. Vidjeti: ČORAK, 1980, 21; ČORAK, 1988, 269.

13 Nastojanjem Ise Kršnjavoga i Hermana Bolléa osnovana je Obrtna škola u Zagrebu 1882. godine s teorijskom i praktičnom nastavom na stolarskom, tokarskom, kovačkom i bravarskom te kiparskom (modeliranje i klesanje) i dekorativno-slikarskom odjelu. Od 1892. djeluje i Graditeljska škola u sklopu Kraljevske zemaljske muške obrtne škole. Škola je okupila profesore, učitelje i majstore svih potrebnih struka za obnovu katedrale i ostalih važnih građevinskih zahvata u Zagrebu, a među prvim nastavnicima zaposleni su graditelj Hektor Eckhel, slikar Josip Bauer, klesar Ignjat Franz, kipar Dragutin Morak, stolari Ivan Budicki i Miroslav Friedrich Häcker, bravari Gjuro Hamel i Antun Mesić. Vidjeti: ČORAK, 1980; MARUŠEVSKI, 2000.

14 Dragutin Karlo Morak (Králové Dvůr u Moravskoj, 1839. – Zagreb, 1922.) rođen je u obitelji koja se tradicionalno bavila kiparstvom. Zanatsko umijeće usavršio je u Beču, gdje se susreo s Hermanom Bolléom koji ga poziva na novootvorenu zagrebačku Obrtnu školu. Svoje je ime kroatizirao u Dragutin, kako se potpisivao na službenim dokumentima. Prenoseći u Zagreb svoje bečko iskustvo, u kojem je kiparska dekoracija podređena postizanju cjelovitoga umjetničkog djela, Morak je sudjelovao na brojnim arhitektonskim projektima Hermana Bolléa te Hönigsberga i Deutscha. Kao iskusni majstor, realizirao je brojne skulpture u sklopu zadanih arhitektonskih kompozicija u stilu historicizma. Opširnije o kiparu Moraku vidjeti: KRAŠEVAC, 2007a.

15 Ignjat Franz (Frenštad u Moravskoj, 1855. – Zagreb, 1943.) usavršavao se u Beču, radeći kiparsku dekoraciju na Vijećnici Friedricha Schmidta, a u Zagreb dolazi s Hermanom Bolléom. Isprva radi u katedralnoj klesarskoj radionici (tzv. *Bauhütte*), a potom se uključuje kao učitelj klesarstva u rad Obrtne škole. Prema Bolléovim je nacrtima izradio brojne kiparske ukrase na sakralnim i profanim zgradama. Izvor podataka: ČORAK, 1980, 18–19; Franz, Ignjat, *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024, <https://hbl.lzmk.hr/clanak/franz-ignjat> (pristupljeno 8. 9. 2024.).

7 KRAŠEVAC, 2005, 50. Ikonografski programi u 19. stoljeću temelje se na uvođenju, popularizaciji i širenju novoproglašanih svetaca i crkvenih dogmi. Slavenski apostoli sv. Ćiril i Metod ulaze u sakralne prostore naročito nakon proslave tisućgodišnjice Metodove smrti, 1885. godine.

8 DOČKAL, 1956, 22. „Nacrti za pojedine oltare: za glavni iz godine 1884., oltar sv. Petra i Pavla iz god. 1886., oltar sv. Josipa iz god. 1886., oltar sv. Ladislava iz god. 1887., oltar Majke Božje iz god. 1887. Sve od arh. Hermana Bolléa.“

9 Izložba u Muzeju grada Zagreba, održana 1976. godine, nažalost nije popraćena katalogom, a u muzejskoj dokumentaciji nalaze se samo četiri fotografije izložbenog postava. Na izložbi *Riznica Zagrebačke katedrale*, održane 1983. u Muzejskom prostoru, izloženi su Bolléovi nacrti za glavni oltar (kat. 70S), nacrt za biskupsko prijestolje (kat. 71S), nacrt za oltar sv. Ladislava (kat. 72S) i nacrt za oltar sv. Marije (kat. 73S).

10 DAMJANOVIĆ, 2013, 169.

2. Kiparska radionica Obrtne škole oko 1900. (MGZ, fototeka, inv. br. 20.650, Obrtna škola u Zagrebu)
Sculpture workshop of the Craft School around 1900 (MGZ, Photo Archive, inv. no. 20.650, Craft School in Zagreb)

su pokrenuli pionirski posao profesionalnog strukovnog bavljenja kiparstvom u sklopu umjetničko-obrtnog zanata. Najveći zajednički projekt Moraka i Franza upravo je izrada dekorativnog skulpturalnog ukrasa zagrebačke katedrale; Morak je zaslužan za figurativne dijelove, a Franz za bogato izrađene filigranske ornamentalne ukrase. Praktična nastava unutar škole uključivala je i učeničko sudjelovanje, pa će prva iskustva u izradi kiparskih djela za katedralu, uz svoje nastavnike, stjecati i tadašnji učenici Rudolf Valdec, Robert Frangeš i drugi poslije zaboravljeni klesarski majstori. Pretpostavljamo da je glavnina kiparskih radova, osim u katedralnoj klesarnici, izvedena u radionicama Obrtne škole (najprije u prostoru Ilice 45, a nakon toga u novoj, reprezentativnoj zgradi na tadašnjem Sveučilišnom trgu, podignutoj 1888. godine prema projektu Hermana Bolléa), koje su ujedno bile i prvi profesionalni kiparski atelijeri u Zagrebu (sl. 2).

Važan dokument koji razotkriva atributivne dvojbe u pogledu izrade oltara kao kolektivnoga umjetničkog djela jest *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke, sastavljen 1915. god.* Ljudevita Ivančana. Herman Bollé i Hektor Eckhel prvom su inventarizatoru / kustosu katedrale Ljudevitu Ivančanu osobno dali podatke za upis u *Inventar*, a iz toga je dokumenta razvidno da su na izvedbi oltara sudjelovali uglavnom majstori okupljeni oko zagrebačke Obrtne škole. Na temelju Ivančanova *Inventara* možemo zaključiti da su većinu radova na oltarima izveli kipari Dragutin Morak i Ignjat Franz, stolari Ivan Budicki i Miroslav Fridrich Häcker te drvorezbar Jakov Pešek (Peschek).

Tada mladi đaci Mihovil (Mijo) Stepić i Robert Frangeš klesali su dijelove oltara prema uputama svojih nastavnika. Slikane dijelove izveli su Josip Bauer i Epaminondas Bučevski te pozlatari Slavoljub Wagmeister i Ivan Clausen. Kovane dijelove napravili su bravarski majstori Anton Mesić, Gjuro Hamel i Gjuro Burić. Slikar Mato Celestin Medović autor je oltarne pale sv. Jeronima, jedine slike u ansamblu Bolléovih oltara.¹⁶ Premda nije izravno uključen u skulpturalno opremanje katedrale, važno je spomenuti i bečkoga kipara Josefa Beyera,¹⁷ prema čijim su modelima isklesani i modelirani brojni kipovi svetaca koje su izradili Morak i Franz sa svojim pomoćnicima.

Tipologija i stil Bolléovih oltara

Prvi podignuti oltari, sv. Josipa i sv. Petra i Pavla, trodijelni su retabli s nišama za kipove. Slijede tipologiju Schmidtovih i Bolléovih neogotičkih oltara kakve su prethodno projektirali za đakovačku katedralu (npr. oltari sv. Josipa

16 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 78. cit.: „Ove podatke kao i za radnje kod ostalih oltara dobio sam od graditelja Bolléa i njegovog bivšeg pristava prof. Eckhela.“

17 Josef Beyer (Beč, 1843. – Beč, 1917.), austrijski kipar. Učenik i suradnik Antona Dominika Fernkorna u ljevaonici umjetnina u Beču, studirao na Akademiji likovnih umjetnosti kod Carla Kundmanna. Sudjelovao je u kiparskoj opremi brojnih zgrada podignutih na Ringstraße u razdoblju historizma, a posebno je bio cijenjen stručnjak za sakralnu i grobljansku skulpturu. Njegovi kiparski radovi nalaze se u gradovima na području Monarhije (Linz, Ljubljana, Budimpešta, Zagreb i dr.). Kipovi prema Beyerovim modelima nalaze se i na pročelju zagrebačke katedrale, vidjeti: ČORAK, 1996.

3. Ivan Standl, pogled na svetište katedrale, 1895. (MUO, zbirka starije fotografije, inv. br. m16118-B-14)
Ivan Standl, view of the cathedral sanctuary, 1895 (MUO, Collection of Old Photographs, inv. no. m16118-B-14)

i sv. Marije, 1877. – 1882.), čije je podizanje i opremanje prethodilo neogotičkoj obnovi zagrebačke katedrale.¹⁸ Kasniji oltari Svetog Križa, sv. Jeronima i sv. Ćirila i Metoda zanimljiva su i originalna Bolléova autorska rješenja, bogata detaljima i neuobičajene stilske kombinatorike; pripadaju ponajboljim primjerima oltaristike u razdoblju historicizma u Hrvatskoj. Tom ansamblu kamenih oltara pridružena su i dva (pseudo)krilna drvena oltara u apsidama bočnih brodova crkve.

Na temelju recentnog istraživanja sakralnog inventara koje su poduzeli djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda, opisano je zatečeno stanje Bolléovih oltara nakon potresa 2020. godine.¹⁹ Osim manjih mehaničkih oštećenja i naslaga prljavštine, nisu zabilježena veća oštećenja, što navodi na zaključak da su oltari solidno građeni, a kipovi i dekoracija (neogotičke fijale i dr.) ostali su na svojem mjestu. Provedena su dodatna sondiranja koja su pokazala da su dijelovi pojedinih oltara tijekom 20. stoljeća dobili nove naliče i pozlatu, ali da njihov postav i cjelokupan dojam nije mijenjan. Metalni dijelovi oltara, mozaik u pozadinama niša i oltarne ograde također su u dobrom stanju, što upućuje na radove vrlo solidnih majstora koji su slijedili Bolléove naputke i ostvarili kvalitetna kiparska, pozlatarska, drvorezbarska i kovačka djela.

Osam Bolléovih oltara

KAMENI OLTARI

U skladu s novom liturgijom, novi glavni oltar postavljen je u prednji dio svetišta, a svojom strukturom u formi baldahina ne zakriva pogled na pozadinski zid svetišta i vitraje. Bollé je na primjeru glavnog oltara dosljedno slijedio ideju „jedinstva stila“, postavljajući na menzu neogotički baldahin bogatoga kruništa, čija vitka fijala teži u vis gotičkoga svetišta katedrale, komponirajući tako arhitekturu unutar arhitekture. Taj je oltar potpuno izveden poštujući Bolléov nacrt,²⁰ međutim poslije je doživio nekoliko preinaka. Oltarna je arhitektura izvedena od više vrsta kamena. Stube su od repentorskog mramora, donji dio stipesa i glave stupova su od istarskog kamena, a baldahin s figuralnim dijelovima izrađen je od finoizrnatog viničkog kamena. Križ i figurativni dijelovi isklesani su u kararskom mramoru.²¹ Četiri anđela, *Corpus Christi*, osam statueta crkvenih učitelja (po dva uza stupove

baldahina) i dva anđela pod baldahinom, napravljeni su prema modelima bečkoga kipara Josefa Beyera, a isklesao ih je Dragutin Morak. Ornamentika je rad Ignjata Franza, a oltarni križ i velike brončane svijećnjake prema Bolléovim nacrtima izvela je tvrtka *Bronze-Arbeiten* u Beču.²² U trokutastim zabatima s četiri strane baldahina su poprsja evanđelista s pripadajućim atributima. Oltar je nadvišen križem ispod kojega su figure sv. Veronike s rupcem i triju Marija koje su došle pomazati Kristovo mrtvo tijelo. Svečano ga je posvetio 8. studenoga 1885. nadbiskup Josip Mihalović.²³ Zanimljiv je podatak koji donosi Željka Čorak, da je baldahin glavnoga oltara klesan izravno iz kamene gromade u unutrašnjosti crkve.²⁴ Izgled svetišta s novim glavnim oltarom, neposredno nakon njegove postave i posvećenja, zabilježen je na fotografiji Ivana Standla iz 1895. godine, koja ponajbolje dokumentira postignut željeni sklad novih neogotičkih elemenata kao ishoda Bolléove zamisli (sl. 3).

Na sjevernu zidnu stijenu prvi od ulaza prislonjen je oltar sv. Petra i Pavla (sl. 4) kao trodijelni retabl u čijoj su središnjoj niši postavljeni kipovi sv. Petra i Pavla, dok su u bočnim nišama kipovi sv. Nikole i sv. Jurja. Arhitektura žrtvenika izvedena je posve u skladu s Bolléovim detaljnim nacrtom (sl. 5), dok kipovi svetaca ne slijede potpuno Bolléove predloške i razlikuju se u detaljima izvedenih figura. Svetački likovi prikazani su s tipičnim atributima: sv. Petar drži ključeve i knjigu, dok sv. Pavao u lijevoj ruci drži mač, a desnu je položio na prsa. Sv. Nikola prikazan je u biskupskom ruhu s biskupskom mitrom, štapom i zlatnim kuglama, a sv. Juraj kao mladić u viteškom odijelu s kopljem i štitom desnom nogom pritišće zmajevu glavu. Svjetle monokromne figure ističu se na tamnoj pozadini niša. Kipove je isklesao Dragutin Morak, dok je zabilježeno da je pozlatarske radove detalja ornamentacije izveo Slavoljub Wagmeister.²⁵ Oltar je izrađen u kombinaciji viničkog, mađarskog i salzburškog mramora.²⁶ Ističe se bogato krunište s trokutastim zabatima ukrašenima rakovicama, fijalama i križnim ružama, čime se ističe neogotički stilski izričaj. Pozlaćeni dekorativni elementi aplicirani su na arhitektonske detalje retabla, kapitule i plohe između pilastara i unutar zabata i slijede tipičan Bolléov ornamentalni repertoar u kombinaciji stiliziranih cvjetova i listova. Oltar je ograđen kovanom dekorativnom ogradom u izvedbi Antuna Mesića,²⁷ bravarskoga majstora na Obrtnoj školi, također prema karakterističnom Bolléovu

18 KRAŠEVAC, 2006, 456–466; KRAŠEVAC, 2007, 43–57; DAMJANOVIĆ, 2017, 245–281. Đakovačka katedrala dovršena je i posvećena 1882. godine. Rad na obnovi zagrebačke katedrale uslijedio je u to vrijeme, a prvo opremanje interijera bilo je tijekom 1884. godine.

19 Vidjeti: „Istraživanje sakralnog i umjetničkog inventara“ (poglavlje 8.2.), u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 801–989.

20 *Nacrt za glavni oltar*, crtež tušem i olovkom na papiru, 83,3 x 54,4 cm, sign. d.d.: *Herman Bollé 1884.*, Riznica zagrebačke katedrale, inv. br. N 113.

21 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 78.

22 Isto.

23 Posveta velikoga žrtvenika, *Katolički list*, 44, 29. 10. 1885., 352.

24 ČORAK, 1988, 290; KRAŠEVAC, 2007, 47.

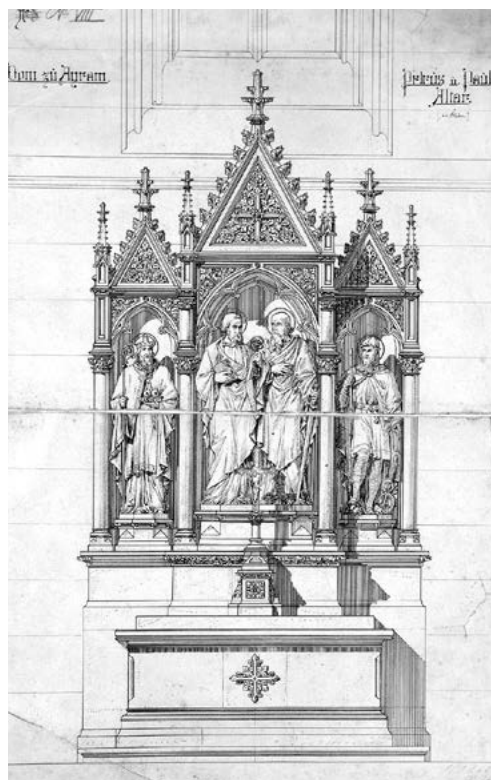
25 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 81.

26 Isto.

27 Isto.

4. Oltar sv. Petra i Pavla (fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of Sts Peter and Paul (IPU Photo archive, M. Drmić)

5. Herman Bollé, nacrt oltara sv. Petra i Pavla, 1886. (RZK N 134)
Herman Bollé, draft of the altar of Sts Peter and Paul, 1886
(RZK N 134)

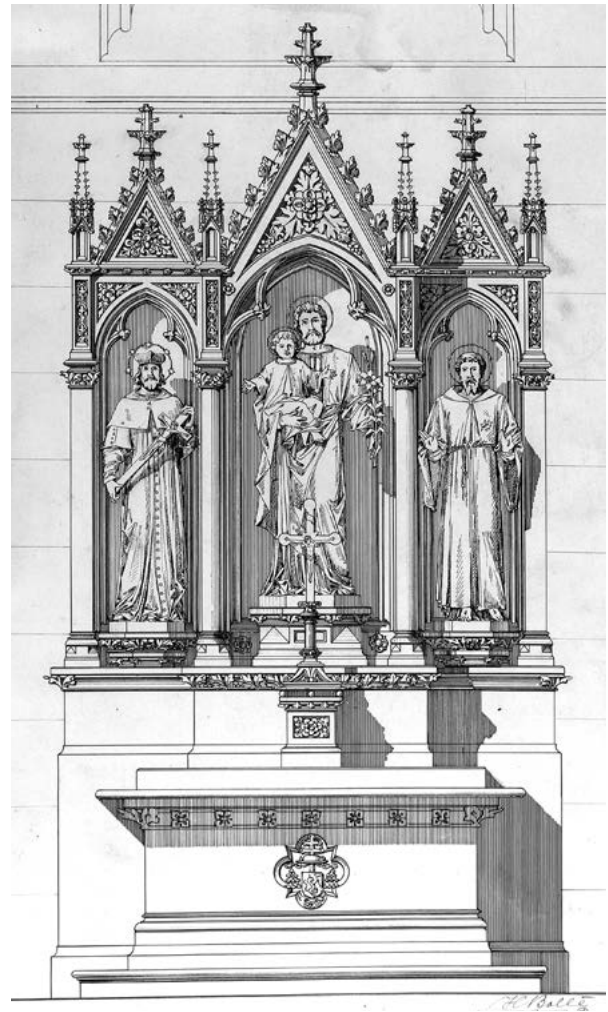
6. Oltar sv. Ćirila i Metoda (fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of Sts Cyril and Methodius (IPU Photo Archive, M. Drmić)

7. Herman Bollé, Nacrt oltara sv. Ćirila i Metoda, 1901. (RZK N 130)
Herman Bollé, draft of the altar of Sts Cyril and Methodius, 1901
(RZK N 130)

8. Oltar sv. Josipa (fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of St Joseph (IPU Photo Archive, M. Drmić)

9. Herman Bollé, nacrt oltara sv. Josipa, 1886. (RZK N 131)
Herman Bollé, draft of the altar of St Joseph, 1886 (RZK N 131)

stilskom izričaju simetričnog komponiranja dekorativnih detalja oko centralne rozete.

Središnji oltar u sjevernoj lađi posvećen je svetim slavenskim apostolima Ćirilu i Metodu koji se u ikonografskim programima najčešće prikazuju zajedno. Sv. Ćiril u ruci drži svitak, a sv. Metod prvostolnički (dvostruki) križ. Taj oltar kompozicijom i izvedbom pripada raskošnijim oltarima u opusu Hermana Bolléa (sl. 6). Oltar je izrađen prema nacrtu iz 1901., a podignut je i posvećen 1903. godine kao legat nadbiskupa Jurja Posilovića. Njegov se grb nalazi u središnjem trokutastom zabatu nadvišenim križem, a potvrđuje ga i inskripcija na stipesu: *Svetim apostolima / Ćirilu i Metodu / prikazao na čast / Juraj Posilović / nadbiskup / 1903*. Stube i menza isklesane su od repentaborskog, a gornji dio i figure su od bihačkog kamena. Kipove sv. Ćirila i Metoda u središnjoj plitkoj niši izradio je prema modelima bečkog kipara Josefa Beyera Mihovil (Mijo) Stepić, đak Obrtne škole u Zagrebu, dok su ogradu izveli učenici Obrtne škole pod nadzorom nastavnika Gjura Burića i Gjura Hamela. Bogatu pozlatu i dekorativnu slikariju izradio

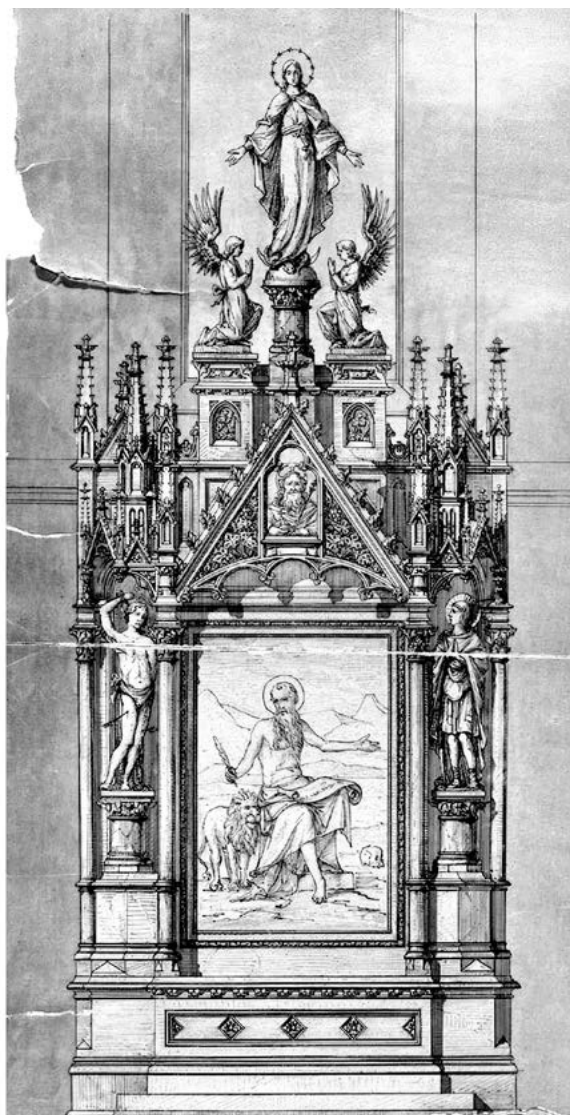
je majstor Drusani.²⁸ Likovi anđela s natpisnim lentama na latinskom i glagoljskom pismu flankiraju središnji prizor, dok se anđeoske glave pojavljuju u medaljonima polukružnog završetka niše. Sve plohe, uključujući i pozadinu svetačkih likova, prekrivene su zlatnim mozaikom i bogato su polikromno ornamentirane. Inkrustaciju u zlatnom mozaiku izvela je tvrtka Jele i Neuhauser iz Innsbrucka.²⁹ Taj je oltar ponajbolji primjer eklatantnog miješanog stila u kojem Bollé spaja neogotičke, neorenesansne i neobizantske elemente. Obli luk unutarnjega

28 Isto.

29 Isto. S ciljem da ožive tradicionalne zanate i umijeće izrade vitraja i mozaika, Albert Neuhauser, Josef Vonstadl i Georg Mader osnovali su *Glasmalerei-anstalt* u Innsbrucku, 1861., a 1877. *Mosaikanstalt*. Godine 1874. priključio im se i povjesničar umjetnosti, dr. Albert Jele. Jedna od prvih narudžba za Zagreb bila je izvedba vitraja za kapelu sv. Jurja u Maksimiru, čime je uspostavljen dobar kontakt sa zagrebačkim nadbiskupom Haulikom, koji će se nastaviti mnogobrojnim narudžbama za izvedbe prozora od obojenog stakla i mozaičnih inkrustacija za crkve na prostoru Zagrebačke nadbiskupije. Usp.: MAREITH, 1987; KRAŠEVAC, 2007, 49.

10. Oltar sv. Jeronima (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin)
Altar of St Jerome (IPU Photo Archive, P. Mofardin)

11. Herman Bollé, Nacrt oltara sv. Jeronima, 1886. (RZK)
Herman Bollé, draft of the altar of St Jerome, 1886 (RZK)

dijela zabata kasetiran je i ukrašen stilizirnim četverolistima u kvadratima, dok je oltarna arhitektura zaključena šiljastim zabatom ukrašenim neogotičkim fijalama i rakovicama. Zlatni mozaik pozadine podsjeća na oživljavanje bizantske umjetnosti kao konteksta djelovanja tih staroslavenskih svetaca. Nacrt oltara u literaturi je pogrešno pripisan Robertu Frangešu,³⁰ iako za to nema nikakve

30 „(...) Kolos kipove za pročelje zagrebačke katedrale radi K. Morak, učitelj kiparske škole u Zagrebu, po nacrtu J. Beyera i H. Bolléa, a M. Stepić oltar sv. Ćirila i Metoda po nacrtima R. Frangeša.“ Cit. u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Zagreb, Historijski stilovi, Hrvatska, Skulptura, 542; isti podatak ponovljen je i u *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1984, Historicism, Hrvatska, 530. i *Likovna enciklopedija Hrvatske*, Zagreb, 1995, Historicism, 335; Zdenka Marković ne navodi taj oltar među Frangeševim djelima, usp.: MARKOVIĆ, 1954, kao ni Ljudevit Ivančan u *Inventaru Stalne crkve zagrebačke iz 1915*. Bolléovo autorstvo potvrđuje podatak da je nacrt bio izložen na Izložbi Društva umjetnosti 1902. u Umjetničkom paviljonu. Vidjeti: *Katalog Izložbe Društva umjetnosti*, Zagreb, 1902,

12. Detalj oltara sv. Jeronima (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin)
Detail of the altar of St Jerome (IPU Photo Archive, P. Mofardin)

13. Oltar Svetog Križa (Fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of the Holy Cross (IPU Photo Archive, M. Drmić)

relevantne osnove jer je sačuvan Bolléov originalni nacrt u Riznici zagrebačke katedrale (sl. 7).

Treći u nizu sjevernog crkvenog broda je oltar sv. Josipa (sl. 8), podignut o trošku nadbiskupa Josipa Mihalovića 1886. godine, također prema nacrtu Hermana Bolléa i u izvedbi majstora Obrtne škole, a posvećen je u užujku 1887. uoči blagdana sv. Josipa.³¹ Bolléov nacrt oltara pokazuje da je komponiran kao trodijelni retabl s nišama za skulpture međusobno odijeljene stupovima (sl. 9). Središnja niša istaknuta je veličinom i prostornim istakom.

13–14: Bollé Herman, *Zagreb*, kat. br. 270. Nacrt za novi žrtvenik sv. Ćirila i Metoda u prvostolnoj crkvi zagrebačkoj; KRAŠEVAC, 2007, 50.

31 Posveta žrtvenika sv. Josipa, *Katolički list*, 11, 17. 3. 1887., 91; Žrtvenik sv. Josipa u stolnoj crkvi zagrebačkoj, *Katolički list*, 12, 24. 3. 1887., 99.

Figure sv. Josipa s malim Isusom u naručju te asistentskih kipova sv. Ivana Nepomuka s lijeve i Josipa Kalasancija s desne strane, izveo je prema vlastitim modelima Dragutin Morak.³² Niše su nadvišene šiljastim zabatima ukrašenima rakovicama, fijalama i križnim ružama, a svi dekorativni elementi su pozlaćeni. Oko oltara podignuta je kovana ograda prema Bolléovu nacrtu u izvedbi Antuna Mesića.³³ U nizu oltara prislonjenih na sjeverni zid, oltari sv. Petra i Pavla i sv. Josipa čine stilski ujednačenu cjelinu.

Kompozicija kamenih oltara izrađenih prema nacrtima Hermana Bolléa nastavlja se uza zid južnog broda. Oltar sv. Jeronima, u čijem je središtu oltarna pala slikara Mate Celestina Medovića, podignut je legatom kanonika Adolfa Vebera utemeljenim nakon njegove smrti 1889. godine.³⁴ Oltar je djelomično izrađen prema Bolléovu nacrtu jer su neki detalji u izvedbi izmijenjeni (sl. 10, 11 i 12). Cjelokupnu kompoziciju na nacrtu nadvisuju tri postamenta s prikazom Bogorodice Imakulate okružene klečećim anđelima u molitvi, koji nisu izvedeni. Oltarna pala flankirana je kipovima svetih Sebastijana i Fabijana, a ponad slike je trokutasti zabat ukomponiran u bogato krunište, koje čine fijale jednakih visina. Na izvedenom oltaru fijale stupnjevito prate zabat na čijem je vrhu plitka niša s kipom sv. Grgura prikazanoga u papinskom ruhu s mitrom i štapom, a u njegovu podnožju je prikaz golubice Duha Svetoga. Za razliku od ostalih oltara u katedrali, to je jedini žrtvenik na kojem je izvorno planirana slika u središtu. Detalje o narudžbi i izvedbi također doznajemo iz *Inventara* Ljudevita Ivančana. Stube i ogradni kamen su nebrezinski, dok je ploča menze od vrapčanskog kamena. Gornji dio oltara i figure su od bihačkog kamena, a kapiteli i baze stupova od kamena Merla. Stupovi su izrađeni od salcburškog kamena. Dekorativni detalji oltara i kipova su pozlaćeni. Figuralni ukras, kipove sv. Fabijana i Sebastijana, isklesao je Dragutin Morak, a željeznu ogradu izradio je Antun Mesić.³⁵ Oltar je jedinstveno djelo, jer je jedan od prvaka hrvatskoga modernog slikarstva također bio uključen u opremanje zagrebačke katedrale, za koju je isporučio kvalitetnu sliku sveca kojem je posvetio nekoliko svojih radova iz različitih faza stvaralaštva.³⁶

Oltar Svetog Križa (sl. 13) podignut je 1889. i posvećen 1890. godine, a suvremenici su ga okarakterizirali kao „krasno izveden i pozlaćen, dosada je najljepši u crkvi“.³⁷ Premda je neosporno riječ o još jednom uspjehom oltaru podignutom prema zamisli Hermana Bolléa,

32 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 81–82.

33 Isto.

34 Kanonik zagrebačke prvostolnice Adolfo Veber Tkalčević (1825. – 1889.) ostavio je testamentarno 6000 forinti u svrhu zaklade oltara sv. Jeronima. Vidjeti: HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 82; KRAŠEVAC, 2022.

35 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 82.

36 KRAŠEVAC, 2022, 409–429.

37 *Katolički list*, 16, 17. 4. 1890., 130–132.

nije potkrijepljen zasad pronađenim nacrtom.³⁸ Njegova tipologija u kojoj spaja razna neostilska rješenja u dominantno neogotičko oblikovanje, stilski ga povezuje s ostalim oltarima iz Bolléove produkcije, pa i s nekim nadgrobnim spomenicima u mirogojskim arkadama, koje su neosporno Bolléovo autorstvo, npr. spomenikom kanonicima zagrebačkog Kaptola u malim arkadama (sl. 14).³⁹ Raskošnom dojmu pridonosi i kombinacija više vrsta kamena, i to kvalitetnog istarskog, od kojega je građena arhitektura, dok su stupovi i figuralni ukras od kararskog mramora. Središnja kompozicija prikazuje raspetoga Krista, a zlatni mozaik poledine sa zrakastim motivom u kružnici i stiliziranim ljiljanima izvela je tvrtka Jele i Neuhauser iz Innsbrucka.⁴⁰ S njegove donje strane su grupe svetaca s prizorima iz Starog i Novog zavjeta, *Mojsije sa zmijom u pustinji* i *Abrahama nakana da žrtvuje Izaka*, koji su reminiscencije na stariji istoimeni oltar.⁴¹ Korpus na križu napravljen je prema skulpturi Josefa Beyera koja se nalazi u katedrali sv. Stjepana u Beču, a izveo ga je Dragutin Morak, koji je izveo i grupe Abrahama i Mojsija prema Beyerovim modelima.⁴² Kako je taj oltar predviđen za čuvanje Presvetoga otajstva, u njegovu predelu ukomponiran je tabernakul čije je vratnice izradio Gjuro Burić.⁴³ Oltar Svetog Križa najviši je od Bolléovih oltara, a dodatnu reprezentativnost daju mu bogata, kvalitetno izrađena arhitektonska ornamentika, skupocjen kamen, marmorizacija i bogata pozlata. Ogradu napravljenu u kombinaciji kamena i kovanog željeza s motivom vegetabilnih vitica također je izradio Gjuro Hamel u Obrtnoj školi, kao još jednu varijaciju na temu niske oltarne pregrade kakva se javlja ispred svih pet Bolléovih oltara u bočnim brodovima katedrale.

Na temelju *Inventara* koji je 1915. godine sastavio Ljudevit Ivančan, možemo rekonstruirati podatke o tome da su oltari komponirani od više vrsta kamena. Spominju se vrapčanski, repentaborski, istarski, vinički, bihački i nebrenzinski kamen te kararski, salzburški i mađarski mramor.⁴⁴

38 Nacrt oltara Svetog Križa nije katalogiziran u *Inventaru Rizinice zagrebačke katedrale*, II. dio, V. svezak: *Dokumenti i nacrti katedrale*, koji je sastavio Antun Ivandija, 1989.

39 Gotovo identičan korpus nalazimo u sjevernim, malim arkadama na Mirogoju, kao dio nadgrobnog spomenika kanonicima Prvostolnog kaptola zagrebačkog, podignutim oko 1885., za koji postoji detaljni nacrt Hermana Bolléa u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Vidjeti: DAMJANOVIĆ, 2010, 92.

40 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 83.

41 Na glasovitom baroknom oltaru Svetog Križa, djelu Francesca Robbe, koji je izmješten iz zagrebačke katedrale u crkvu Svetog Križa u Križevcima, također su bili isti ikonografski motivi koji se ponavljaju i na novom Bolléovu oltaru.

42 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 83.

43 Isto.

44 Na temelju podataka iz Ivančanova *Inventara*, bilo bi poželjno petrografskim mikroanalizama točno odrediti vrste kamena koje se pojavljuju na oltarima. Zahvaljujem dr. sc. Ani Maričić, izv. prof. s Rudarsko-geološko-naftnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zavoda za mineralogiju, petrologiju i mineralne sirovine na pomoći pri

14. Spomenik kanonicima Prvostolnog kaptola zagrebačkog, oko 1895., Mirogoj, male arkade (fototeka IPU-a, snimka: J. Kliska)
Monument to the Canons of the Archdiocesan Kaptol in Zagreb, c. 1895, Mirogoj, small arcades (IPU Photo Archive, J. Kliska)

Novim kamenim oltarima u zagrebačkoj prvostolnici na prostoru Hrvatske prethode jedino slični žrtvenici izrađeni za đakovačku katedralu.⁴⁵ Obje su katedrale najveći graditeljski pothvati na prostoru sjeverne Hrvatske u 19. stoljeću. Neposredno nakon dovršenja i posvete đakovačke katedrale 1882. godine, slijedi intenzivna obnova i opremanje zagrebačke prvostolnice. Tipološki i stilski analogni, njihovi su oltari ponajbolji primjeri Bolléove crkvene opreme nastale pod primarnim utjecajem oltaristike Friedricha von Schmidta koju je projektirao za đakovačku katedralu. Premda dominantno neogotički prema svojim arhitektonskim detaljima, šiljastim zabatima te kruništima bogatima fialama i rakovicama, njihova se ornamentalna dekoracija oslanja i na renesansne motive, među kojima dominiraju stilizirani cvjetni uzorci, dok je figuralna plastika primjer besprijeckornoga akademizma u proporcijama i impostaciji skulpture. Oltari i pripadajući kipovi isklesani su i modelirani u

određivanju pojedinih manje poznatih vrsta kamena i lokaliteta kamenoloma koji se spominju u *Inventaru*. Repentaborski mramor je zapravo vapnenac *Repen Quarries* – Marmor Sežana iz Slovenije, na granici s Italijom. Najvjerojatnije je upotrijebljen varijetet vapnenca iz kamenoloma Kopriva. Vezano uz nebrenzinski kamen, najvjerojatnije se radi o tipu vapnenca *Nabresina Limestone* – *Beige Limestone*, koji se također vadi na granici Slovenije i Italije. Oba varijeteta su dosta slična; radi se o petrografski sličnom vapnencu prema postanku i sastavu. Za kamen *Merla* nisu pronađeni podaci.

45 KRAŠEVAC, 2006; KRAŠEVAC, 2007.

15. Herman Bollé, nacrt oltara Blažene Djevice Marije / Majke Božje Kraljice, 1887. (RZK N 125)
Herman Bollé, draft of the altar of the Blessed Virgin Mary / Queenly Mother of God, 1887 (RZK N 125)

bijelom kamenu i štuku s bogatom pozlatom ornamentalnih detalja.

DRVENI OLTARI

U apsidama bočnih brodova postavljena su dva drvena (pseudo)krilna polikromirana oltara koji već materijalom odstupaju od ansambla kamenih oltara u crkvenim brodovima. Ti su oltari postavljeni među prvim novim inventarom 1887/1888. godine. Njihovi titulari, sv. Marija

i sveti Ladislav i Stjepan, ujedno su i titulari zagrebačke prvostolnice, čime slijede tradiciju ikonografskoga programa koji je otprije bio prisutan na baroknim oltarima Ivana Komersteina koje su zamijenili. Ti su stariji žrtvenici u obnovi katedrale odbačeni zbog želje za postizanjem stilskog jedinstva, odnosno „da ne kvare ukusa narodnoga”.⁴⁶ Novopodignuti oltari vrlo su dobri primjeri historicističkog stila, izrađeni prema nacrtu Hermana Bolléa i u besprijekornoj izvedbi majstora Obrtne škole. Pripadaju tipu drvenog krilnog oltara, koji procvat doživljavaju u razdoblju kasne gotike na području Tirola i južne Njemačke. Taj tip oltara ponovno oživljava u južnonjemačkim zemljama u 17. stoljeću istodobno s protobaroknom oltarnom arhitekturom njemačke renesanse, koja gotičkom korpusu dodaje dekorativne elemente talijanske renesanse. Prelaze u tektoniziranu formu ugrađivanjem predela i tabernakula s kipovima i slikama na krilima ili u srednjoj niši, te tako postižu arhitektoniku krilnog retabla. Izrađuju se u drugoj polovici 19. stoljeća u Tirolu i na području Alpa, a česti su u opremi crkava u Beču i drugim austrijskim i južnonjemačkim središtima. Izvedbu retabla drvenih oltara Bollé povjerava tada vodećim stolarskim majstorima Obrtne škole, Ivanu Budickom i Miroslavu Fridrichu Häckeru, dok drvene svetačke kipove izrađuje Dragutin Morak.⁴⁷ Na tim je primjerima kipar pokazao vještinu podjednako u izradi kamenih i drvenih skulptura za katedralne žrtvenike.

Oltar sv. Marije, s ikonografskim prikazom Majke Božje Kraljice i s grbom nadbiskupa Mihalovića, postavljen je na kamenu menzu iz 13. stoljeća, čiji je stipes ukrašen četverolistima upisanima u kružnicu.⁴⁸ Na sačuvanom Bolléovu koloriranom nacrtu vidljivo je da je planirao sačuvati tu izvornu menzu na koju postavlja krilni oltar u kasnogotičkoj tradiciji, prema kojem je oltar u cijelosti izveden (sl. 15). Visoka ornamentirana predela podržava kompoziciju krila, središnju nišu i visoko krunište u formi baldahina ponad kojega se izdiže vitka fijala ukrašena rakovicama i stiliziranim ljiljanom. U predelu oltara ugrađeno je svetohranište s rezbarenim vratnicama nadvišeno raspelom. Žrtvenik je kolektivno djelo majstora zagrebačke Obrtne škole. Prema Ljudevitu Ivančanu, stolarski rad izveo je Ivan Budicki, a ornamentalni dio Jakob Pešek. Veliku sjedeću

46 Osobito se Strossmayer okomio na barokne oltare koji se oslanjaju na tanke gotičke stupove, „to je smrtni grijeh proti esteticima i svetoj namjeri gotičkih stupova. Od oltara ne bi se nijedan mogao zadržati, a oni koji zastiru stupove imali bi na uvijek izčeznuti.” Usporediti: MARUŠEVSKI, 1986, 150; F. R. [Franjo Rački], Žrtvenici u prvostolnoj crkvi, *Katolički list*, 52, 29. 12. 1887., 420–422. Isti tekst objavljen je i u *Glasniku Društva za umjetnost i obrt*, III, 1888, 29–32.
47 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 78-79; 83.

48 Menza sa stipesom ukrašenim kvadrilobama datira iz vremena biskupa Timoteja iz 13. stoljeća. Rijedak je primjer starijeg inventara koji je zbog svoje vrijednosti uklopljen u novu katedralnu opremu. Vidjeti: GZZSKP, Sakralni inventar katedrale Uznesenja Bl. Dj. Marije i svetih Stjepana i Ladislava, Zagreb, 2022.

16. Oltar sv. Ladislava i Stjepana (fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of Sts. Ladislaus and Stephen (IPU Photo Archive, M. Drmić)

skulpturu Marije s Djetetom Isusom na krilu, u središnjoj niši, izradio je prema vlastitom modelu Dragutin Morak. On je i autor figuralne kompozicije Krunjenje Marijino u kruništu pod baldahinom.⁴⁹ Unutarnje strane krila oslikao je bečki slikar poljskoga podrijetla Epaminondas Bučevski scenama iz Marijina života (*Navještenje, Pohod, Uznesenje, Isus u hramu*). Polikromaciju skulptura izveo je učitelj slikanja na Obrtnoj školi Josip Bauer, dok je

ornamentalni oslik izveo Ivan Clausen. Oltar je zgotovljen i posvećen 1888. godine.⁵⁰

Oltar svetih ugarskih kraljeva Ladislava i Stjepana (sl. 16) istovjetne je konstrukcije kao (pseudo)krilni oltar Blažene Djevice Marije i smješten je kao njegov pandan u apsidu sjevernoga bočnog broda crkve, a izrađen je također prema detaljnom nacrtu Hermana Bolléa.⁵¹ Sastoji se od predele, krilnog retabla i kruništa s fijalama. Predela je ukrašena naslikanim stiliziranim vegetabilnim motivima, a retabl i krunište krasi bogata filigranska pozlaćena perforirana rezbarija izvedena kao čipkasta ornamentacija. U središnjoj niši postavljeni su drveni kipovi svetih ugarskih kraljeva, koje je izveo kipar Dragutin Morak prema modelima Josefa Beyera.⁵² Središnja figura je sv. Ladislav, a okružuju ga sv. Stjepan kralj i kraljević sv. Emerik (Mirko), odjeveni u raskošne odore. Kipovi su vrlo kvalitetno polikromirani. Minunciozna ornamentacija prati nabore draperija i fino obrađenih detalja kraljevskog ruha i velikaškog nakita. Na krilima su naslikani prizori iz života sv. Ladislava, utemeljitelja Zagrebačke biskupije, i polaganje temeljnog kamena zagrebačke crkve. Po dvije scene naslikane su u svakom krilu, a njihov autor je Josip Bauer, akademski slikar školovan na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu i nastavnik slikanja na Obrtnoj školi.⁵³ I taj oltar možemo smatrati kolektivnim djelom majstora Obrtne škole, jer su stolarski rad izveli Miroslav Friedrich Häcker i Jakob Pešek.⁵⁴ Pozlata ističe bogatu ornamentaciju izvedenu motivima listova i stiliziranih cvjetova karakterističnih za Bolléov stilski rukopis.

Zaključna razmatranja

Dvije su knjige snažno utjecale na razvoj historicističkog stila na širem području europskih zemalja u drugoj polovici 19. stoljeća i teorijski potkrijepile ideju komponiranja cjelovitoga umjetničkog djela koji objedinjuje sve umjetničke grane, od arhitekture, preko slikarskih i kiparskih djela do radova umjetničkoga obrta u istovjetnom stilskom izričaju (*Gesamtkunstwerk*). To su *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle* (1833. – 1868.) E. E. Viollet-le-Duca i *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten* (1860. – 1862.) Gottfrieda Sempera. Zanimanje za stilove prošlosti i njihova primjena u su-

50 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 79, 83.

51 *Nacrt za oltar sv. Ladislava*, crtež tušem i olovkom na papiru, 86,5 x 38,8 cm, sign. d.d.: H. Bollé 1887. RZK N 126.

52 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 79, 83.

53 Josip Bauer (Warth, Austrija, 1845. – Zagreb, 1916.), akademski slikar. Zahvaljujući poznanstvu s Isom Kršnjavim u vrijeme studija na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu, pozvan je na zagrebačku Obrtnu školu, gdje je predavao ornamentalno slikanje i crtanje. Kao blizak suradnik Hermana Bolléa, izradio je brojne dekorativne oslike i slikarska djela na projektima restauriranja i gradnje sakralnih objekata u sjevernoj Hrvatskoj.

54 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 79, 83.

49 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 78-79, 83; KRAŠEVAC, 2007, 221–240.

vremenosti potaknut će izdavanje najrazličitijih knjiga uzoraka (tzv. *Vorlage-Werke* ili *Musterbücher*) za arhitekte, restauratore, dekorativne slikare i kipare, ali i za praktičnu uporabu stolarima, keramičarima i kovačima. S osnivanjem umjetničko-obrtnih škola, potreba za takvim knjigama predložaka doživljava kulminaciju, a izrađuju se prema stilskim razdobljima utemeljenima na povijesnoumjetničkim istraživanjima.

Na primjerima oltara za zagrebačku prvostolnicu Herman Bollé kreirao je raznoliku neostilsku tipologiju karakterističnu za razdoblje historicizma. Njegove precizne studije, odnosno sačuvani nacrti, ponajbolje upućuju na detaljno poznavanje neogotičkog i neorenesansnog repertoara, koji stilski skladno komponira u proporcijama i minucioznoj razradi detalja. Za razliku od baroknih oltara na kojima se očituje sceničnost, povezanost likova kretnjama, komunikacija usmjerenim pogledima i međusobnim rasporedom, oltar 19. stoljeća nije sceničan, nego su likovi svetaca komponirani frontalno, zatvoreni u obrisne linije i definirani prostorom niše, a suzdržane ekspresije svetačkih likova bliske su tada popularnom i u crkvenoj umjetnosti preferiranom nazarenskom stilu.⁵⁵ Umjetnička sloboda u kreiranju umjetničkih djela namijenjenih sakralnim prostorima nije bila preporučljiva, nego je prednost dana majstorskim djelima solidne izvedbe prema zadanom predlošku. Takva 'kopirajuća' koncepcija čini ponajveći dio cjelokupne sakralne umjetničke produkcije toga razdoblja. Herman Bollé također se služio brojnim knjigama predložaka koje je nabavljao za knjižnicu Obrtne škole i njoj priključen Muzej za umjetnost i obrt.⁵⁶ Unatoč takvom pristupu, koji je bio legitiman i opravdan u radu Obrtne škole, Bollé je uspio razviti vrlo prepoznatljiv rukopis i kreirao vlastiti izričaj koji valoriziramo kao vrhunski doprinos hrvatskoj sakralnoj baštini razdoblja historicizma.

Željka Čorak je istaknula „da je u najmanju ruku neosporna vrijednost [Bolléovih oltara] u ilustriranju izvanredne obrtno-umjetničke razine kasnog zagrebačkog devetnaestog stoljeća“,⁵⁷ a osobito se zalagala za integralno

čuvanje Bolléova *Gesamtkunstwerka* koji je dosljedno proveo na primjeru katedrale, od njezine arhitekture do najmanjih obrtničkih radova. „Sloj devetnaestog stoljeća, kakav smo na katedrali zatekli (i kakav upravo upropaštavamo), slijed je visoke spomeničke vrijednosti koji treba sačuvati u svim elementima njegova identiteta.“⁵⁸ Svojevrsna analogija može se pronaći u stilu nadgrob-nih spomenika i dekorativnih detalja koji čine cjelinu s arhitekturom mirogojskih arkada, koje su također izradili majstori Obrtne škole prema Bolléovim nacrtima.⁵⁹ Njihova je vrijednost neosporna, premda je riječ o istim vremenskim i (neo)stilskim gradnjama te djelima istih majstora izvođača koji reprezentiraju 'zlatno doba' umjetničkoga obrta u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Na području sjeverozapadne Hrvatske u 19. stoljeću prisutniji su drveni oltari, dijelom i zbog uvoza iz Tirola, dok su primjeri kamenih oltara znatno rjeđi, pa su katedralni oltari to važniji u cjelokupnom korpusu naše sakralne baštine.⁶⁰

Herman Bollé nastojao je pod svojim ravnateljskim ingerencijama u sklopu Obrtne škole potaknuti što više realizacija umjetničkih i umjetničko-obrtničkih djela za opremu katedrale. Samo radovi koje nije mogao izvesti unutar obrtnoškolskih radionica naručeni su izvan Zagreba. To je ponajprije izvedba mozaika i inkrustacija nabavljenih od kvalitetnog proizvođača Jele i Neuhauser iz Innsbrucka. Kako bi poboljšao kvalitetu kiparskih radova, blisko je surađivao s bečkim kiparom Josefom Beyerom, koji je slao gotove skulpture ili modele prema kojima su izvedeni kipovi svetaca i figuralne grupe za pojedine oltare. Bolléovi oltari skladno su uklopljeni u cjelinu interijera bez tendencije nametanja i međusobnog nadmetanja. Svaki oltar zasebno je kolektivno umjetničko djelo arhitekta Bolléa i majstora Obrtne škole, a objedinjeno djeluju kao harmonična stilski ujedinjena cjelina. ■

55 Na sakralno slikarstvo i kiparstvo u 19. stoljeću uvelike su utjecali slikari nazarenci prema kojima je nazvan cijeli umjetnički stil.

56 Na temelju dokumentacije i arhive Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, doznajemo da su brojne knjige predložaka i aktualni časopisi za arhitektonsku i obrtničku struku nabavljani iz knjižara i od izdavača iz Berlina, Beča, Leipziga i dr. u vrijeme ravnatelja Hermana Bolléa, npr. *Vorlage-Werke für Architektur, Bauwissenschaft, Kunst, Möbel und Bau-Tischlerei, Holzbildhauerei, Stuccatur, Steinbildhauerei, Kirchenmalerei*; Riewel i Schmid, *Bautechnische Vorlagen*; Schmidt H., *Steinmetzarbeiten im Hochbau – Vorlageblätter, Musterbuch für Bildhauer. Eine Sammlung von Grabdenkmäler*; Andel, *Das polychrome Flachornament*, Beč, 1880.; Grunov, C., *Vorlagen für d. Handfertigkeits Unterricht I.*, *Holzschnitt-Vorlagen, Musterbuch für Bildhauer, Eine Sammlung*; Otto Schmidt, *Interieurs von Kirchen und Kapellen in Oesterreich*, 1896. i dr. Arhiva MUO, Muzealni spisi. Registratori 1880–1900. Računi za nabavu knjiga.

57 ČORAK, 1988, 290–291.

58 ČORAK, 1979, 56.

59 DAMJANOVIĆ, 2010.

60 KRAŠEVAC, 2005, 56. Osim oltara u zagrebačkoj katedrali, primjerke kamenih neostilskih oltara na prostoru Zagrebačke nadbiskupije, izvedenih prema Bolléovim nacrtima u izvedbi majstora Obrtne škole i kipara Moraka i Franza, nalazimo u proštenjarskoj crkvi Bl. Djevice Marije u Mariji Bistrici, župnoj crkvi sv. Terezije u Bjelovaru i u župnoj crkvi sv. Nikole u Jastrebarskom. U Zagrebu to je još primjer kapele Svetog Križa na Ilirskom trgu te glavni oltar u bazilici Presvetoga Srca Isusova koja je građena i opremana početkom 20. stoljeća.

Ovaj rad temelji se na poglavlju izrađenom za konzervatorski elaborat Hrvatskog restauratorskog zavoda Zagreb, *Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava*, voditeljica: dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, Zagreb, 2023., na čijoj je izradi bio angažiran i Institut za povijest umjetnosti. Dio istraživanja obavljen je u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta Instituta *Arhitektura i likovnost urbanih cjelina Hrvatske – UrbArH*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

Izvori

GZZSKP

GZZSKP, Sakralni inventar katedrale Uznesenja Bl. Dj. Marije i svetih Stjepana i Ladislava, Zagreb, 2022.

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023, sv. I-IV

HR-NAZG

IVANČAN LJUDEVIT, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke godine 1915. sastavljen, rukopis

RZK

IVANDIJA ANTUN, Inventar Riznice zagrebačke katedrale, II. dio, V. svezak: Dokumenti i nacrti katedrale te popis namještaja u riznici, D 47, Zagreb, 1989., strojopis

Literatura

ČORAK ŽELJKA, Katedrala u funkciji grada. Problem zaštitnih radova na katedrali, *Život umjetnosti*, 28 (1979.), 55–57

ČORAK ŽELJKA, Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba, u: *Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba*, 15. Zagrebački salon, retrospektiva, katalog izložbe (Zagreb, Umjetnički paviljon, 1980.), autori: Željka Čorak, Žarko Domljan, Ljiljana Nikolajević, Krešimir Tadić, 7–21

ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i devetnaesto stoljeće, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 31 (1988.), 145–149

ČORAK ŽELJKA, Katedrala i XIX. stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb 1988., 264–304

ČORAK ŽELJKA, Obnova kipova na zagrebačkoj katedrali: Josef Beyer rukom Vladimira Herljevića, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20 (1996.), 159–165

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Nadgrobni spomenici Hermana Bolléa i Obrtne škole na Mirogoju u Zagrebu, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 53 (2010.), 89–104

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Umjetničko blago Strossmayerove katedrale u Đakovu*, Đakovo, 2017.

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991. *Izložba Društva umjetnosti*, katalog izložbe (Zagreb, Umjetnički paviljon, 1902.), Zagreb, 1902.

DOČKAL KAMILO, Zbirka građevnih nacrtu u zagrebačkom Diecezanskom muzeju, *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske* 5/I (1956.), 19–25

Katolički list, 36 (3. 9. 1874.), 1–8.; 44 (29. 10. 1885.), 352; 11 (17. 3. 1887.), 91; 12 (24. 3. 1887.), 99; 52 (29. 12. 1887.), 420–422; 16 (17. 4. 1890.), 130–132

KRAŠEVAC IRENA, *Neostilska sakralna skulptura i oltarna arhitektura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005.

KRAŠEVAC IRENA, Skulptura i oltari đakovačke katedrale u kontekstu sakralne umjetnosti u 19. stoljeću, u: *Josip Juraj Strossmayer 1815. – 1905.*, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa, ur. Franjo Šanjek, Zagreb, 2006., 453–466

KRAŠEVAC IRENA, Oltari đakovačke i zagrebačke katedrale – primjeri kvalitetne historicističke sakralne baštine u sjevernoj Hrvatskoj, u: *Zbornik radova V. Strossmayerovih dana*, ur. Ivica Mandić, Đakovo, 2007., 43–57

KRAŠEVAC IRENA, Dragutin Morak – zanemareni kipar našeg 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31 (2007. a), 221–240

KRAŠEVAC IRENA, Medovićeva oltarna pala svetog Jeronima u zagrebačkoj katedrali – kontekst nastanka i ikonografija, u: *Sveti Jeronim kroz vjekove. Kult i spomenici*, ur. Emilio Marin, Katarina Horvat-Levaj, Zagreb, 2022., 409–429

MAREITH ELIZABETH, *Die Geschichte der Tiroler Glasmalerei- und Mosaikanstalt in Innsbruck und deren Mosaiken im Innsbrucker Stadtgebiet*, doktorska disertacija, Innsbruck, 1987.

MARKOVIĆ ZDENKA, *Frangeš Mihanović*, monografija, Zagreb, 1954.

MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb 1986. [II. izdanje, 2009.]

MARUŠEVSKI OLGA, Herman Bollé – arhitekt, restaurator i obrtnik, u: *Historizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 17. veljače – 28. svibnja 2000.), Zagreb, 2000., 53–61

Riznica Zagrebačke katedrale, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1983.

ŠOUREK DANKO, Virtualna katedrala Artura Schneidera, u: *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti*, 1: *Artur Schneider*, ur. Ljerka Dulibić, DPUH, Zagreb, 2016., 161–189

ZAJEC VLASTA, Izvještaji Artura Schneidera i fotografski arhiv kao izvori za proučavanje nekadašnjih oltara zagrebačke katedrale, u: *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti*, 1: *Artur Schneider*, ur. Ljerka Dulibić, DPUH, Zagreb, 2016., 191–240

GZZSKP – Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode / City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History

MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum

MUO – Muzej za umjetnosti i obrt / Museum of Arts and Crafts

RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Irena Kraševac

ALTARS OF THE ZAGREB CATHEDRAL DESIGNED BY HERMAN BOLLÉ IN THE SERVICE OF 'UNITY AND PURITY OF STYLE'

In line with the Neo-Gothic restoration, the cathedral in Zagreb received a new high altar and seven side altars designed by the cathedral's builder (*Dombaumeister*), Herman Bollé. These new altars were established as endowments by archbishops and church dignitaries, partially respecting previous traditions while adapting to the 19th-century iconography, which introduced new liturgical norms and canonized new saints. The authorship of Herman Bollé as the sole designer of the cathedral's altars is confirmed by preserved drawings, signed and dated, for individual altars, now housed in the Treasury of Zagreb Cathedral and the Archdiocesan Archive in Zagreb. Bollé's designs include the high altar (1884), altars of Saints Peter and Paul and Saint Joseph (1886), altars of Saints Ladislaus and Stephen and Saint Mary (1887), altar of Saint Jerome (1889), and finally the altar of Saints Cyril and Methodius (1901). These meticulously detailed and artistically-executed drawings in ink and pencil on paper are invaluable documentation of 19th-century altar design. Though predominantly Neo-Gothic in their architectural details, with pointed gables and richly-adorned pinnacles and crockets, their ornamental decoration incorporates Renaissance motifs dominated by stylized floral patterns. The figurative sculptures display impeccable academicism in their proportions and execution. The altars and their accompanying statues were crafted and modelled in white stone and stucco with lavish gilding of ornamental details.

As a connoisseur of various craft techniques, Bollé mastered both invention and technical skill, enabling him to oversee not only the cathedral's demanding architecture, but also its furnishings, down to the smallest decorative details. The production of the first altars based on Bollé's designs was approved by the Society for the Completion of the Cathedral (*Društvo za dogradjenje prvostolne crkve*) during a meeting in January 1887. A key prerequisite for their local production in Zagreb was the establishment of the Craft School, the city's first specialized educational institution for artistic and craft skills. The school was officially founded on 9 October 1882, by order of the Provincial Government, and its first departments included Sculpture, focusing on modelling and stone carving. Instructors Dragutin Morak (modelling) and Ignjat Franz (stone carving) were employed in the department, bringing experience from Vienna, a vibrant architectural and artistic hub in the late 19th century. In Zagreb, they pioneered professional sculpture work within the framework of artistic craftsmanship. Their largest collaborative project was the creation of decorative sculptural elements

for the Zagreb cathedral, where Morak was responsible for figurative elements and Franz for the richly detailed ornamental filigree work. Practical training included student participation, allowing pupils to gain their first experience working on sculptures for the cathedral alongside their teachers.

A crucial document revealing the collaborative nature of the altars as collective artistic works is the *Inventory of the Metropolitan Church of Zagreb* compiled in 1915 by Ljudevit Ivančan. Herman Bollé and Hektor Eckhel provided Ivančan, the cathedral's first curator, with details for the inventory. The document shows that the altars were primarily crafted by masters affiliated with Zagreb's Craft School. Key contributors included sculptors Dragutin Morak and Ignjat Franz, carpenters Ivan Budicki and Miroslav Fridrich Häcker, and woodcarver Jakov Pešek (Peschek). Young students such as Mihovil (Mijo) Stepić and Robert Frangeš carved altar components under their teachers' guidance. Painted elements were executed by Josip Bauer and Epaminondas Bučevski, while gilding was completed by Slavoljub Wagmeister and Ivan Clausen. Metalwork was produced by blacksmiths Anton Mesić, Gjuro Hamel and Gjuro Burić. The Saint Jerome altarpiece, the only painting in Bollé's ensemble, was created by Mato Celestin Medović. Although not directly involved in sculptural work, the Viennese sculptor Josef Beyer also played a significant role. Many statues of saints and figurative groups for individual altars were modelled and sculpted on the basis of his designs, and executed by Morak and Franz with their assistants.

Bollé sought to foster the production of as many artistic and artisanal works as possible for the cathedral within the Craft School workshops. Only items that could not be produced locally were outsourced, such as mosaics and inlays sourced from the high-quality manufacturer, *Neuhauser, Dr. Jele & comp.* in Innsbruck. To elevate the quality of the sculptural works, Bollé collaborated closely with Josef Beyer, who provided finished sculptures or models for the saints' statues and figurative groups.

Bollé's altars are seamlessly integrated into the cathedral's interior without dominating or competing with one another. Each altar stands as a collective artistic achievement by architect Bollé and the masters of the Craft School, collectively forming a harmonious, stylistically unified whole.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, 19th century, Herman Bollé, Craft School, historicism, Neo-style altars, sacred sculpture